

Աշխարհագրություն

УДК 911.3.001

ԵՐԿՐԱՀԱՍԱԿԱՐԳԸ՝ ՈՐՊԵՍ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ
ՏԱՐԱԾԱԿԱՆ ՀԵՆՔ

Ս. Ռ. ՍՈՒՎԱՐՅԱՆ*, Գ. Փ. ԱԼԵԿՍԱՆՅԱՆ**

ԵՊՀ սոցիալ-տնտեսական աշխարհագրության ամբիոն, Հայաստան

Քանաչի քառեր. տարածքային կառուցվածք, ճյուղային կառուցվածք:

Խնդրի դրվածքը: Երկրահամակարգ հասկացության շնորհիվ աշխարհագրության մեջ համակարգային մոտեցմամբ տարածական դրսևորում ունեցող երևույթների ուսումնասիրումը դարձավ ավելի հիմնավորված: Սակայն մինչ այսօր երկրահամակարգի կիրառությունը տեսական դաշտից գործնական՝ տեղափոխելը հանդիսանում է ժամանակակից աշխարհագրական գիտական ուսումնասիրությունների հիմնախնդիրներից մեկը: Այս աշխատանքում, փորձ է արվում երկրահամակարգը տնտեսական համակարգի տարածական հենք դիտարկելով՝ ցույց տալ նրա մեթոդական-կիրառական կողմը:

Աշխատանքի բովանդակությունը: Աշխարհագրությունը լինելով հին գիտություն՝ ժամանակի ընթացքում բովանդակային առումով փոփոխել է իր ուսումնասիրության առարկան: Այդ փոփոխությունների մեջ նկատվում է մեկ ընդհանրություն՝ ուսումնասիրվող բոլոր առարկաներ ունեն տարածական դրսևորում՝ տարածքային կառուցվածք: Նրանք որոշակի սահմաններով տարածքներ են՝ “աշխարհագրական տարածություններ” [1]: Այդ օբյեկտների մյուս ընդհանրությունը նրանց բաղադրիչային (ճյուղային) կառուցվածք ունենալն է: Ներկայումս շարունակվում է աշխարհագրության ուսումնասիրության առարկայի՝ երկրահամակարգի, բովանդակության շուրջ գիտական բանավեճը: Երկրահամակարգը՝ հիերարխիկ դասավորվածություն ունեցող բնա-աշխարհագրական տարածքային միավոր է [2]: Այժմ ընդունված է դասակարգման հետևյալ տարբերակը. “ըստ ծագման, ընդգրկման ու բովանդակության երկրահամակարգերը կարող են լինել բնական, հասարակական և ինտեգրալ՝ բնահասարակական” [3]: Սակայն այս դեպքում կորչում է մեկ միասնական համակարգի՝ աշխարհագրական թաղանթի, գլոբալ մակարդակում ունեցած ամբողջականությունը: Քանի որ յուրահատուկ երկրահամակարգ հանդիսացող աշխարհագրական թաղանթը և նրա ոլորտները ներկայացվում են որակապես երեք տարբեր երկրահամակարգերի տեսքով: Հետևաբար վտանգվում է աշխարհագրական օբյեկտի ինտեգրացված ուսումնասիրությունը: Երկրահամակարգի մասին վերոնշյալից ու աշխարհագրական գիտական գրականության մեջ եղած վերլուծություններից

* E-mail: sr.suvaryan@mail.ru

** E-mail: galeksanyan.ysugeo@gmail.com

ելնելով՝ առաջարկվում է երկրահամակարգի ասելով հասկանալ աշխարհագրական տարածության մեջ բնական ու հասարակական բաղադրիչների որոշակի տարածքային ամբողջության տեսքով զուգորդություն:

Այս սահմանումից հետևում է, որ երկրահամակարգը առանձնանում է տարողունակությամբ, ինտեգրացնող բնույթով, չափերի (սահմանների) որոշակիությամբ, տարածքայնությամբ, այն կազմող միավորների համագործությամբ: Հետևաբար երկրահամակարգը մեզաինտեգրալ միջավայր է, որում արտահայտվում են միկրո- և մակրոաշխարհների տարբերը՝ առաջացնելով տարածքային սիներգետիկ արդյունք: Եվ ուսումնասիրության նպատակից կախված՝ որոշվում է հետազոտվող երկրահամակարգի (մեզոաշխարհի) սահմաններն ու բացահայտվում դրա ներսում գործող փոխադարձ կապերի ու փոխհարաբերությունների տարածական դրսևորումը: Այս սահմանումը հնարավորություն է տալիս գեոհամակարգը ներկայացնել որպես ֆիզիկա-աշխարհագրական և հասարակա-աշխարհագրական ամբողջական տարածքային միավոր:

Հասարակա-աշխարհագրական իմաստով այն սկսել է օգտագործվել համեմատաբար վերջերս: Երկրահամակարգի հասարակա-աշխարհագրական և մասնավորապես տնտեսա-աշխարհագրական բովանդակությունը հասկանալու համար ներկայացնենք վերջինիս համընդհանուր ճանաչում գտած սահմանումը՝ “սոցիալ-տնտեսական աշխարհագրությունը հասարակության տարածքային կազմակերպումն ուսումնասիրող գիտություն է” [4]: Սահմանումից բխում է, որ աշխարհագրության այս ճյուղի ուսումնասիրության օբյեկտներն են հասարակական բազմազան տարածքային համակարգերը, իսկ ուսումնասիրության առարկան հասարակության տարածքային կազմակերպումը, այստեղից էլ բխում է հասարակական աշխարհագրության սկզբունքային տարբերությունը մյուս հասարակական գիտություններից. այն ուսումնասիրում է հասարակական ոլորտների առանձնահատուկ կողմը՝ տարածքային կազմակերպումը [5]: Հասարակական աշխարհագրության մեջ երկրահամակարգը հանդես է գալիս հասարակական երկրահամակարգ տարատեսակով, որի տակ նկատի է առնվում հասարակական ծագման առարկաների տարածքային զուգորդություն, որոնք ըստ էության տարածքային բազմազան համադրություններ են: Իսկ արդի աշխարհագրությունը եկել է այն եզրակացության, որ այդ բազմազանությունը և տեղից տեղ դիտվող տարբերություններն ինքնին մարդկային քաղաքակրթության վիթխարի ռեսուրս են: Տեղից տեղ տարբերությունները, ինչպիսին էլ դրանք լինեն, խթանում են մարդկային գործունեությունը [5], այսինքն՝ այդ բազմազանությունն ապահովող ինքնատիպ տարածքներն աշխարհագրական հետազոտություններում պետք է դիտարկվեն որպես երկրահամակարգ՝ առաջարկված մոտեցմամբ: Այս դեպքում յուրաքանչյուր տարածքի օգտագործումը (օրինակ՝ բնօգտագործումը) դառնում է հավասարակշռված, քանզի օգտագործման տնտեսական կողմը դառնում է բազմանպատակ: Վերջինս թույլ է տալիս բնության օգտագործումը դարձնել ռազմավարական և կանխատեսել այդ օգտագործման հետադարձ ազդեցություններն ոչ միայն հասարակական ոլորտի բաղադրիչների, այլ նաև բնական ոլորտների և նրանց առանձին բաղադրիչների վրա:

Հենվելով վերոնշյալ վերլուծության վրա՝ առաջարկվում է երկրահամակարգը դիտարկել որպես տնտեսական համակարգի տարածական հիմք, որը վորձում է կարգավորել տնտեսական տարածությունը և նրա ամանցյալները:

Այդ իմաստով երկրահամակարգն ամենաընդհանուր գծով՝ բնության, բնակչության, տնտեսության և դրանց փոխադարձ կապերի զուգորդություն է: Իսկ տնտեսական համակարգը, “մարդկանց հնարավորությունների օգտակարության մաքիսմալացումն է սահմանափակ ռեսուրսների միջավայրում և անսահմանափակ պահանջների պայմաններում: Նրա հիմնական բաղադրիչներն են՝ տնային տնտեսությունները, ձեռնարկությունները և պետությունները” [6]: Տնտեսական համակարգի և երկրահամակարգի առնչություններն ուղղակի են, քանի որ ունեն նույն բաղադրիչները և երկուսն էլ համակարգեր են: Դրանք նույնական են տարածքի և ժամանակի մեջ, բայց ունեն տարբեր բովանդակություն: Այդ պատճառով էլ կարող են նպաստել մեկը մյուսի կարգավորվածության վրա: Երկրահամակարգի և տնտեսական համակարգի տրված սահմանումներից բխում է, որ երկուսն էլ ունեն թե՛ ճյուղային, թե՛ տարածքային կառուցվածք: Վերջինս հնարավորություն է տալիս գտնել տնտեսական համակարգի և երկրահամակարգի փոխառնչությունները [1]:

Ենթադրենք ունենք S տարածք, որը կազմված է m թվով c բաղադրիչային տարրերից և n թվով r տարածքային տարրերից, որոնք պատկանում են E երկրահամակարգին և T տնտեսական համակարգին, որոնցում բաղկացուցիչ տարրերից յուրաքանչյուրը կառուցվածքային է. $c_i = \sum_{r=1}^n c_r$

այսինքն i -րդ c բաղադրիչային տարրն արտահատվում է r տարածքային տարրի փոխադարձ կապի տեսքով. այն հավասար է տարբեր r տարածքային տարրերում եղած իր մասերի գումարին, իսկ $r_k = \sum_{c=1}^m c_{rk}$ այսինքն՝ k -րդ r տարածքային տարրը հավասար է տվյալ r -ում գտնվող տարբեր c բաղադրիչային տարրերի գումարին:

Երկրահամակարգի և տնտեսական համակարգի սահմանումից բխում է նաև, որն նրանք տարածական միավորներ են, իսկ ցանակացած տարածական միավոր ունենում է տարածքային հենք: Վերջինս եթե նշանակենք R -ով, ապա կստացվի.

$$R = \sum_{k=1}^n r_k$$

այսինքն տարածքային հենքը հավասար է n թվով տարածքային տարրերի (r) գումարին:

Այսպիսով, նման նշանակումներից ելնելով, կարող ենք ցույց տալ երկրահամակարգի և տնտեսական համակարգի փոխադարձ կապերի ամբողջականությունը: Վերջինս բաղկացած է նրանց հակտությունները ներկայացնող հետևյալ մասերից՝ չափողականություն, դիսկրետություն, կոնտինուալություն, կառուցվածքայնություն:

Չափողականությունն իր հերթին լինում է բաղադրիչային՝ $c_1 + \dots + c_m = C$ և տարածքային՝ $r_1 + \dots + r_n = R$, եթե բաղադրիչային և տարածքային (ռեգիոնալ) չափողականության համար վերցվում են համադրելի ցուցանիշներ, ապա՝ $C=R$:

Մյուս հատկանիշը՝ դիսկրետությունը, նույնպես երկու մասի է բաժանվում՝ բաղադրիչային (դիվերսիֆիկացիոն)՝ $\{c_1, \dots, c_m\}$, $c \in S$ և տարածքային (դիֆերենցացիոն)՝ $\{r_1, \dots, r_n\}$, $r \in S$.

Երկրահամակարգի և տնտեսական համակարգի մյուս բնութագրիչ հատկությունը կոնտինուալությունն է, որն արտահայտվում է բաղադրիչային և տարածքային տարրերի փոխադարձ կապի տեսքով.

ա) բաղադրիչային տարր՝ c_{ij} , $i=1, \dots, m$, $j=1, \dots, m$, որտեղ $i \neq j$;

բ) տարածքային տարր՝ r_{kl} , $k=1, \dots, n$, $l=1, \dots, n$, որտեղ $k \neq l$,

որտեղ i և j , k և l համապատասխանաբար հերթական բաղադրիչային և տարածքային տարրերն են:

Երկրահամակարգերի և տնտեսական համակարգերի հաջորդ կարևոր հատկանիշը նրանց կառուցվածքայնությունն է, որն արտահայտվում է տարրերի կազմով և փոխադարձ կապով՝ բաղադրիչային և տարածքային.

ա) բաղադրիչային կառուցվածք $\{c_1, \dots, c_m\} \sum_{kl=1}^n r_{kl}$;

բ) տարածքային կառուցվածք $\{r_1, \dots, r_n\} \sum_{kl=1}^n r_{kl}$:

Տարածքային (ռեգիոնալ) կառուցվածքի արտահայտությունն ընդգծում է, որ տարածքային կառուցվածքի տարրերը հանդիսանում են ինքնուրույն գործառնությավորվող ենթահամակարգեր՝ շրջաններ (ռեգիոններ): Երկու համակարգերի նման հատկությունները հնարավորություն են տալիս տնտեսական համակարգի բաղադրիչային (ճյուղային) կառուցվածքը արտահայտել տարածքային կառուցվածքի տեսքով (կամ տարածքային կառուցվածքի մեջ): Այսինքն երկրահամակարգը, որպես աշխարհագրական տարածության որոշակի սահմաններով հատված, իր մեջ ներառելով օբյեկտիվ իրականության երկու մասերի (բնական և հասարակական) տարրեր, կարող է տարածական հենք հանդիսանալ տնտեսական համակարգի արդյունավետ գործառնությավորման համար:

Եզրակացություն: Կարևոր է ընդգծել, որ տնտեսական համակարգը մտնում է երկրահամակարգի մեջ՝ դառնալով նրա ամենատեսակիվ բաղադրիչ, որի արդյունավետությունից է կախված երկրահամակարգի (տարածական հենքի) ներդաշնակ զարգացումը:

$$\begin{cases} E = c_i + r_k, \\ T = c'_i + r'_k : \end{cases} \quad (1)$$

Համակարգը (1)-ը ցույց է տալիս, որ երկրահամակարգը (E) և տնտեսական համակարգը (T), միևնույն ամբողջության բաղկացուցիչ մասեր են ու կարող են արտահայտվել մեկը մյուսով, որտեղ c_i , r_k , c'_i , r'_k , երկրահամակարգի (E) և տնտեսական համակարգի (T) բաղադրիչային և տարածքային տարրերն են: Այս մոտեցումը հնարավորություն է տալիս ստեղծել հասարակության նյութական և ոչ նյութական պահաջները բավարարելու օպտիմալ հենք, քանի որ, հանրության ներդաշնակ զարգացման հնարավորությունը և բնահասարակական ճգնաժամերը կառավարելու և վերացնելու ուղին տնտեսական շահի, սոցիալական արդարության և բնապահպանության համաձայնեցումն է [5]: Իսկ երկրահամակարգային մոտեցումը՝ այս երեք ոլորտների ամենատեսակիվ բաղադրիչի՝ տնտեսական համակարգի կառավարման արդյունավետ իրականացումն է:

Գ Ր Ա Վ Ա Ն Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

1. **Алаев Э.Б.** Экономико-географическая терминология: словарь-справочник. М.: Мысль, 1983, 199 с.
2. **Сочава В.Б.** Определение некоторых понятий и терминов физической географии. // Доклады Института географии Сибири и Дальнего Востока, 1963, № 3.
3. **Վախչյան Լ.Հ.** Աշխարհագրական կանխատեսում: Մերոդարանական հիմունքները, կիրառական և կառուցողական նշանակությունը: Եր., ԵՊՀ հրատ., 2008, 262 էջ.
4. **Голубчик М. М.** Экономическая и социальная география: основы науки. М.: Владос, 2004.
5. **Վախչյան Լ.Հ.** Հասարակական աշխարհագրության ներածություն: Եր., Լույս հրատ., 1999, 225 էջ.
6. **Колганов А.И., Бузгалин А.В.** Экономическая компаративистика. Сравнительный анализ экономических систем. М.: Инфра-М, 2009.

С. Р. СУВАРЯН, Г. П. АЛЕКСАНИЯН

ГЕОСИСТЕМА КАК ТЕРРИТОРИАЛЬНЫЙ БАЗИС
ЭКОНОМИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ

Резюме

Современная география, являясь одной из конструктивных наук, в силу внутренней рефлексии обрабатывает общенаучные категории, одной из которых является геосистема. В данной работе анализируется понятие геосистемы, ее сущность, дается ее интегральное определение. На этой основе представляется роль геосистемы в устойчивом развитии экономической системы.

S. R. SUVARYAN, G. P. ALEKSANYAN

GEOSYSTEM AS A TERRITORIAL FRAMEWORK FOR
ECONOMICAL SYSTEMS

Summary

Nowadays Geography is one of the most constructive sciences in the world. Due to the inner reflection it creates new categories such as geosystem. In this research the category of geosystem was analyzed and the integral definition of it was given. On this basis the role of geosystem was grounded in the sustainable development process of economical systems.